ÖTÜKEN

# AZERBAYCAN'DA RUS KİLİSESİ VE RUSÇULUK FAALİYETLERİ

Dr. Telman Nusretoğlu

ÖTÜKEN

Telman Nusretoğlu, 1971 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin şu anda Ermeni işgali altında olan Zengilan bölgesinde dünyaya geldi. Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrasında bağımsız olan Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye eğitim için getirilen ilk öğrencilerin arasında yer aldı. 1997 tarihinde Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. 2010 yılında ise Marmara Üniversitesi Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimini tamamladı. Yüksek lisans tezinin konusu, "1801-1813 tarihleri Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Siyaseti" oldu. İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Bölümü'nden doktor unvanını aldı. Azerbaycan'da ve Türkiye'de ondan fazla makalesi yayınlanmış, Bakü'de yayınlanan *Tercüman* gazetesinin de başyazarı olmuştur. 2012 yılında İstanbul'da "Rusyanın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi" isimli kitabı yayınlanmıştır. Evli ve dört çocuk babasıdır.

# İçindekiler

Önsöz ..... 11
Giriş ..... 15

**I.Bölüm**
**Rusya'nın Azerbaycan'da Uyguladığı**
**Müstemlekecilik Politikası ve Kilisenin Durumu**

1.1. Rusların Hıristiyanlığı Kabulü ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin Tarihi ..... 39
1.2. Rus Müstemlekeciliği ve Kilise ..... 46

**II.Bölüm**
**Kilise-Devlet İttifakının**
**Türk-Müslüman Coğrafyasına Yönelik**
**Hıristiyanlaştırma Faaliyetinin Tarihi**

2.1. İdil Müslümanları ..... 79
2.2. Hıristiyanlaştırmada İlminskiy Metodolojisi ..... 88
2.3. Güney Kafkasya'daki Faaliyetler ve Osetin Komisyonu ..... 90

**III. Bölüm**
**İşgal Sonrasında Hıristiyan Nüfusun Kuzey Azerbaycan'a**
**Yerleştirilmesi ve Hıristiyanlaştırma Projeleri**

3.1. İlk Alman Kolonileri ..... 97
3.2. Azerbaycan Topraklarına Rus Göçünün Başlatılması ..... 105
3.3. Rus Tarikatçıları ve Azerbaycan'daki Faaliyetleri ..... 115
3.4. Hıristiyan Cemaatler ..... 116
3.4.1. Duhoborlar ..... 116
3.4.2. Molokanlar ..... 118
3.4.3. Staroobryatsı (Eski Gelenekçiler) ..... 120
3.5. Muğan Projesi ..... 136
3.6. İngiloy Meselesi ve Ruslaştırmaya Karşı Başlatılan 1863 İsyanı ..... 144

## IV. Bölüm
## Guberniyalar Üzerindeki Ortodoks Kilise Faaliyetleri

4.1. Bakü Guberniyası ..... 155
4.2. Revan Guberniyası ..... 178
4.3. Yelizavetpolskaya (Gence) Guberniyası..... 185

## V. Bölüm
## Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti ve Azerbaycan'daki Faaliyetleri

5.1 Rus Ortodoks Misyonerliğinin Referansları..... 195
5.2. Cemiyetin Kuruluşu ve Hedefleri..... 198
5.3. Cemiyetin Azerbaycan'daki Faaliyetleri ..... 203

Sonuç..... 229
Kaynaklar..... 233
Araştırma Eserler ..... 240
Belgeler..... 243

# KISALTMALAR

| | | |
|---|---|---|
| a.g.e | : | Adı Geçen Eser |
| a.g.m | : | Adı Geçen Makale |
| a.y | : | Aynı yer. |
| AKAK | : | Aktı Sobrannıe Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey |
| ADTA | : | Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi. |
| AMEA TİEA | : | Azerbaycan Millî Elmler Akademiyası Tarih İnistitutunun Elmi Arşivi |
| AKD | : | Avtoreferat Kandidatskiy Dissertatsii |
| Bkz | : | Bakınız. |
| C | : | Cilt. |
| cemiyet | : | Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa (İhya) Cemiyeti |
| Çast | : | Kısım |
| Dok | : | Dokument. |
| d | : | Delo |
| Ed. Hr | : | Edinnıe Hraniliş |
| F | : | Fond |
| GDTA | : | Gürcistan Devlet Tarih Arşivi |
| İzd | : | İzdatelstvo |
| KGV | : | Kafkasya Genel Valisi |
| KK | : | Kavkazskiy Kalendar |
| KS | : | Kavkazskiy Sbornik |
| L | : | List |
| MİEBGKZK | : | Materialı Dlya İzuçeniya Ekonomiçeskogo Bıta Gosudarstvennıh Krestyan Zakavkazskogo Kraya |

| | | |
|---|---|---|
| Op | : | Opis |
| Otçet | : | Otçet Obşestvo Vostonovleniye Pravoslavnoe Hristiyanstvo Na Kavkaze |
| PSZ | : | Polnıe Sobranıe Zakonov Rossiyskiy İmperii |
| RDATA | : | Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi |
| RDTA | : | Rusya Devlet Tarih Arşivi. |
| ROK | : | Rus Ortodoks Kilisesi |
| s | : | Sayfa. |
| S | : | Sayı |
| SE | : | Sovetskaya Etnografiya |
| SMOMPK | : | Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey İ Plemen Kavkaza |
| SPB | : | Sankt-Petersburg |
| SSK | : | Sbornik Sevedeniy O Kavkaze |
| t | : | Tom |
| vb | : | ve benzeri |
| vd | : | ve diğerleri |

# Önsöz

Çalışmamızın esas gayesi, Türkiye ve Azerbaycan tarihçiliğinde az araştırılan bir konu olan Çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma politikalarını incelemek, bu bağlamda devletin himayesinde misyonerlik çalışmalarını sürdüren Rus Ortodoks Kilisesi'nin Kuzey Azerbaycan'daki faaliyetlerine ışık tutmaktır. Doğal zenginlikleri, İpekyolu üzerindeki stratejik konumuyla Azerbaycan'ı kontrol etmek, yayılmacı politikalar izleyen Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki esas hedeflerinden biri idi. İkinci Rus-İran savaşı sonrası Kuzey Azerbaycan'ın tamamen Rusya'nın hakimiyeti altına girmesi ile birlikte bölgenin etno-demografik haritasının değiştirilmesine başlanmış; önce Almanlar olmak üzere, farklı Hıristiyan gruplar ve daha sonra da Rus nüfus kitleler halinde devlet politikasının bir gereği olarak Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Rus nüfusun yerleştirilmiş olduğu her bir köy ve kasabada kiliseler, kiliselere bağlı misyoner okulları açılmış, misyonerlik faaliyetlerinde bulunan cemiyetler artmıştır. Çarlık Rusyası'ndan başlayıp Sovyetler'e kadar uzanan bu uzun dönemde uygulanan müstemleke politikaları, yasaklar yüzünden Azerbaycan tarihinde siyasî ve kültürel açıdan derin izler bırakmış ve objektif bir şekilde incelenememiştir. Azerbaycan tekrar bağımsızlığına kavuştuktan sonra Rusya'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu bu kolonyal politikaların bazı yönleri tarihçilerimiz tarafından ele alınmış, yayınlanan ve yayınlanmayan zengin ana kaynakların ışığında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda da daha çok Rus müstemlekeciliğine karşı direnişler, Rusyanın Azerbaycan'da uyguladığı göç siyaseti, Azerbaycan'daki Rusların hayatı gibi spesifik konular işlenmiş, çarlık idaresinin Azerbaycan'da gerçekleştirdiği ciddi boyutlara varan Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma konusu bütün yönleriyle incelenmemiştir. Eğitim, dil ve din bu müstemleke politikalarının önemli boyutlarını

oluşturmaktadır. Bu çalışmada demografik siyaset, devletin bu yöndeki uygulamaları, kilise ve kiliseye bağlı eğitim kurumları bağlamında Çarlık Rusyası'nın Hıristiyanlaştırma politikalarını bir bütün olarak incelemeye çalıştık.

Çalışmamız "Giriş" ve beş bölümden oluşmaktadır. "Giriş" bölümünde Rusya'nın Azerbaycan hanlık devletlerini işgal sürecine değinerek, XIX. asır Azerbaycan tarihinde önemli izler bırakan olaylar hakkında bilgiler sunduk. Konunun araştırılma düzeyi ile kaynakları, çalışma yaptığımız arşivleri, birinci el kaynakları ve sık sık başvurduğumuz önemli araştırma eserlerini "Giriş" bölümünde ele aldık.

Çalışmamızın "I. Bölüm"ünde Rusların Hıristiyanlığı kabulü ile Rus Ortodoks Kilisesi'nin tarihi, geçirmiş olduğu evreler hakkında genel hatlarıyla bilgiler sunduk. Daha sonra temel kaynakların ışığında Rus müstemlekeciliğinin esaslarını ana hatlarıyla vermeye çalıştık ve Ortodoks Kilisesi'nin oynadığı rolü ortaya koyduk.

Rus kilise-devlet ittifakının genişleme sürecinde ele geçirdiği Müslüman coğrafyalarda uyguladığı Hıristiyanlaştırma politikaları da Rusya'nın Hıristiyanlaştırma politikalarının geçmişi bağlamında süreklilik ilkesi doğrultusunda bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu manada "II. Bölüm"de İdil Müslümanları ve Güney Kafkasya Müslümanlarına yönelik Rusya'nın gerçekleştirmiş olduğu Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine de ana hatlarıyla ışık tutmaya gayret ettik. Ayrıca bu bölümde Rus Ortodoks misyonerliğinde yeni bir tarz ve metodolojinin temellerini atan N. İ. İlminskiy ve onun çalışmaları hakkında bilgiler sunduk.

Elbette ki Rus Ortodoks Kilisesi'nin faaliyetlerine Azerbaycan'a yerleştirilen Hıristiyan, Rus nüfustan bahsetmeden değinmek mümkün değildir. Çalışmamızın "III. Bölüm"ünde kronolojik olarak Hıristiyan nüfusun Azerbaycan'a yerleştirilmesi sürecini ve oradaki faaliyetlerini incelemeye çalıştık. Burada ilk sırada Azerbaycan'ın Gence bölgesine yerleştirilen Almanlar gelmektedir. Rusya'nın merkezde ve bölgede görev yapan bazı devlet adamlarının Alman iskânı konusundaki değerlendirmelerine, Bazel Misyoner Cemiyeti'nin Almanlar arasındaki faaliyetlerine de bu bölümde yer verdik. Almanların ardından Azerbaycan'a kitleler halinde gönderilen Hıristiyan gruplar, tarikatçı Ruslardır. Çarlık ülkesinin farklı guberniyalarında çıkan köylü isyanlarının tetikleyici gücü olan tarikatçıları Azerbaycan'a «sürgün» etmekle Rusya iki hedefi

gerçekleştirmek istemiştir: İç guberniyalardaki gerginliği azaltmak ve Kafkasya'nın Hıristiyanlaştırılmasında tarikatçılardan istifade etmek. Bu tarikatçı Rus grupları ait oldukları cemaatlere göre ayrıca incelemeye çalıştık. Bu tarikatçı cemaatlerin arkasından Çarlık Rusyası bölgede kendisine esas sadık taban olacak Ortodoks Rusları geniş gruplar halinde Azerbaycan'a yerleştirmeye başlamıştır. Hatta XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Rusya, yaptığı yeni düzenlemelerle yalnızca Ortodoks Rusların bölgeye yerleştirilmesine izin vermiştir. Rusya'nın Azerbaycan'da gerçekleştirmeye can attığı en büyük Ortodoks proje Muğan Projesi olarak bilinmektedir. Bu stratejik projeyle Çarlık idaresi bir milyondan fazla Rus nüfusu Azerbaycan'a yerleştirmeyi amaçlamıştır. "III. Bölüm"-de ayrıca Car-Balaken bölgesinde Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı başlayan isyanı da ele almaya çalıştık.

Çalışmamızın "IV. Bölüm"ünde Azerbaycan coğrafyasında çarlık yönetiminin oluşturduğu üç guberniya, Bakü, Revan ve Elizavetpolskaya (Gence) guberniyaları üzerindeki kilise faaliyetlerini ayrıntılı bir biçimde inceledik. Özellikle Bakü guberniyasının önemli bölgelerinde, şehirlerinde ve kasabalarında açılan kiliseler ile kilise okulları hakkında bilgiler verdik. Burada Revan guberniyası özellikle Rusya'nın Ermeni projesi açısından çok önemlidir. Bu bölümde yer alan bilgiler ve arşiv belgelerinin de desteklediği gerçekler, Rusya'nın Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma faaliyetleri yapmadığı tezini savunanlar için açık bir delil niteliğindedirler.

Çalışmamızın en önemli bölümü Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin yapısının, arkasındaki devlet desteğinin, misyonerlik faaliyetlerinin incelendiği "V. Bölüm"dür. Özellikle düşük nüfuslu milletlerin iskân edildiği Azerbaycan'ın batı bölgeleri, doğrudan çar ailesinin himayesinde kurulmuş olan bu cemiyetin yoğun misyonerlik alanı haline gelmiştir. V. Bölümde Gürcistan Devlet Arşivi'ndeki belgeler ile cemiyetin yayınladığı senelik raporlar ışığında bütün bu faaliyetler hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

"Sonuç" kısmında ise nerede ise bir asır devam eden bütün bu faaliyetlerin Azerbaycan için getirmiş olduğu sonuçları, hedefleri, gerçekleştirilenleri ve gerçekleştirilemeyenleri değerlendirmeye çalıştık.

Ayrıca ekler kısmında da bazı önemli arşiv belgelerinin kopyalarını koymayı uygun gördük.

Bu kitabın hazırlanması sırasında hoşgörüsü, yakın alakası, engin bilgisiyle daima beni teşvik eden, notlarımı bir bir gözden geçirip düzelten İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı değerli hocam Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel'e şükranlarımı arz etmeyi borç bilirim. Kitabın içeriğini ve kurgulanışını hazırlarken kıymetli fikirlerini esirgemeyen vefakâr hocam Prof. Dr. Okan Yeşilot'a, yine değerli hocalarım Prof. Dr. Nesrin Sarıahmedoğlu'na, Yard. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu'na, Yard. Doç. Dr. Kürşat Yıldırım'a, arkadaşlarım Dr. Mehdi Genceliye, Hatice Kerimova'ya ve Furkan Engin'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Ve şüphesiz eğitimim, ilmî çalışmalarım sırasında yıllarca beni destekleyip motive eden aziz anam Gülyüze'ye, sevgili eşim Leyla'ya, varlıkları bize kuvvet veren kızlarım Gültekin ve Nurçin'e, oğullarım Bilal ve Ertoğrul'a sonsuz sevgilerimi sunuyorum.

**Telman Nusretoğlu**

# GİRİŞ

XIX. asır Azerbaycan'ın tarihinde ve kaderinde Rus işgalinin getirdiği bölünmenin, sosyal, siyasî ve kültürel farklılaşmanın yaşanmasıyla geçti. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları ile sultanlıklar birbirini takip eden yıllarda Rus hakimiyeti altına girdi. 1801 yılında Gürcistan'ın Rusya ile birleştirilmesinin hemen ardından bu ülkenin idaresi altındaki Kazak ve Şemşeddil Sultanlıkları da çarlık hakimiyetine girmiş oldu. İşgal ordusuna karşı devam eden direnişlere rağmen 1803-1804 arası Car-Balaken bölgesi zaptedildi, yine 1804 yılında Gence direnişinde Gence hanı Cevat Han başta olmak üzere binlerce Gence askeri şehit edildikten sonra Gence de ele geçirildi ve Gence Hanlığı ortadan kaldırıldı. Gence'nin ismi Yelizavetpolskaya olarak değiştirildi. 1805 senesinde imzalanan Kürekçay Antlaşması'yla Karabağ Hanlığı Rusya'nın himayesini kabul etti, hemen ardından da Şirvan Hanlığı Rus egemenliği altına girdi. 1806 yılında Bakü Hanlığı'nın başkenti Bakü'yü kuşatma altına alarak şehrin Rus güçlerine teslim edilmesini isteyen Kafkasya İşgal Ordusu Komutanı Pavel Sisyanov[1], orada Bakü hanının adamları tarafından öldürülse de, aynı yıl Bakü Hanlığı da Ruslar tarafından ele geçirildi ve böylece ortadan kaldırıldı. 1806 tarihinde ise Guba Hanlığı'na son verildi. Birinci Rus-İran savaşının akabinde imzalanan antlaşmayla Talış Hanlığı da Rusyanın idaresine geçti. 1828'deki İkinci Rus-İran savaşı sonrası İran'ın yenilmesiyle Revan ve Nahçıvan hanlıkları da dahil şimdiki Kuzey Azerbaycan'ın tamamı Rusya'nın hakimiyeti altına girdi.[2] Azerbaycan tarihinde bu iki antlaşma çok önemli-

[1] P. D. Sisyanov (1754-1806): Gürcü asıllı Rus generalidir. 1802-1806 yılları arasında Kafkasya'nın işgali için gönderilen Rus ordusunun başkomutanı görevinde bulunmuştur. 1806 senesinde Bakü Hanlığını kuşatma altına alarak şehrin teslim edilmesini talep etmiş, ancak Bakü hanlığının askerleri tarafından öldürülmüştür.

[2] *Sovetskaya İstoriçeskaya Ensiklopediya*, T.1, M, s. 255.

dir. İran ile Rusya arasında imzalanan bu iki antlaşma, yani 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla ikiye bölünmüş olan ülkenin Aras Nehri'nden güneydeki kısmı İran'ın, kuzeydeki kısımı ise Rusya'nın idaresi altına girdi.[3] Azerbaycan'ın yaklaşık iki asırlık bölünme ve müstemleke dönemi bu antlaşmalarla başladı.

Gülistan Antlaşması'nı imzalamakla İran; Gürcistan, Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'ın Rusya tarafından ilhak edilmesini kabul etti. Daha önce 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması'yla da Osmanlı Devleti, Batı Gürcistan'ın Rusya idaresi altına geçmesini kabullenmişti.[4]

1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle parçalı hanlıklar dönemine giren Azerbaycan toprakları, zaman zaman farklı hanlıklardan gelen birleşik, güçlü Azerbaycan devletini oluşturma girişimlerine rağmen Rus işgaline kadar ortaya ciddî bir merkezî yapı çıkaramadı. Rus işgaline karşı hanlıkların birlik olması, Azerbaycan Türklerinin kalbinde bir arzu ve temenni olarak kaldı. "Böl yönet" politikasını ustalıkla takip eden çarlık idaresi, diplomatik manevralarla hanlıkların birlik olmasını engelleyerek art arda bu hanlıkların hepsini kısa sürede ilhak etti.

Çarlık ve Sovyet Rusyası ile İran'ın resmî tarih yazıcılığında, Azerbaycan hanlık devletleri müstakil devletler olarak kabul görülmediklerinden bütün bu savaş Rusya-İran savaşı olarak işlenmiş ve İran'ın bu savaşa müdahil olmasından önce başlayan Rusya-Hanlık devletleri savaşı görmezlikten gelinmiştir. Çünkü her iki Rus yönetim şekli Azerbaycan'ın Rusya'yla gönüllü birleşmesinden bahsetmiş, düşmanı dışarıda bir yerde aramıştır. Ayrıca direnişler, isyanlar, kurulan müstemleke rejimi, Hıristiyanlaştırma, devlet güdümündeki Rus Ortodoks Kilisesi'nin ve misyoner cemiyetlerin neredeyse bir asırlık faaliyetleri yok sayılmıştır. Aslında Rusya ile İran arasında imzalanan ister Gülistan ister Türkmençay antlaşmalarına hanlık devletlerinin taraf olarak dâhil edilmemeleri de bu tarih tezini bir yönüyle haklı çıkarmaktadır. Ancak uğrunda savaşılan ve paylaşılan topraklar ve bu coğrafya Azerbaycan Türk coğrafyasıydı.

Gülistan Antlaşması'yla Azerbaycan, güney ve kuzey olmak üzere ikiye bölündü. Güney, İran'ın, kuzey de Rusya'nın idaresi

---

[3] Ziya Bünyatov, *Azerbaycan*, DİA, IV, s. 317.

[4] Fikret Bagirov, *Pereselençeskaya Politika Tsarizma v Azerbaydjane*, Moskva, 2009, s. 11.

altına girdi. 1826-1828 yeni Rus-İran savaşından sonra ise Rusya işgal ettiği Kuzey Azerbaycan topraklarını biraz daha genişleterek Nahçıvan ve Revan'ı da topraklarına kattı ve 21 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Barış Antlaşması imzalandı. Son antlaşmayla, Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinin yolunu açacak geri dönüşü olmayan bir süreç başlamış oldu.

Türkmençay Antlaşması'yla Kuzey Azerbaycan'ın işgal süreci tamamlanmış, Rusya bölgede kalıcı olabilmenin hesaplarını yaparak müstemlekecilik ve Hıristiyanlaştırma politikalarına başlamış ve bu politikaları hızla yürürlüğe koymuştur. Bu nedenle biz de çalışmamızda Rusya'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu Hıristiyanlaştırma politikalarının merkezinde yer alan Ortodoks kilise faaliyetlerinin incelenmesine Türkmençay Antlaşması sonrasından başlamayı uygun bulduk. Çalışmamızın kronolojik çerçevesini ise Rusya'da devrimlerin, toplumsal hareketlenmelerin, iç sorunların giderek yaygınlaştığı, çarlık yönetiminin zayıflaması sonucu sosyal, millî ve dinî uyanışın başladığı, müstemlekecilik politikalarının neredeyse artık sürdürülemez hâle geldiği 1905 yılıyla sınırladık.

Çarlık döneminde Azerbaycan toprakları farklı tarihlerde gerçekleştirilmiş olan idarî reformlarla Kafkasya Genel Valiliği'nin taksim ettiği guberniyalara[5] bölünmüş, Bakü ve Yelizavetpol (Gence) guberniyaları, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin esas topraklarını bünyesinde bulundurmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin tarihî yurdu Revan Hanlığı topraklarında da Revan guberniyası oluşturulmuş, önce çarlık sonra da Sovyet yönetiminin süregelen iskân politikaları sonucunda buradaki Müslüman Türk nüfus göç ettirilerek guberniya Ermenileştirilmiş ve orada Ermenistan devleti kurulmuştur.

Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Revan guberniyası çalışmamızın coğrafî sınırlarını oluşturmuştur. Özellikle misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı Kuzeybatı Azerbaycan üzerinde daha fazla durmaya çalıştık. Kuzey Azerbaycan toprakları yukarıda ismi geçen üç guberniyadaki yöneticiler tarafından idare edilmekte idi. Guberniyalar aşağıdaki vilayetlerden teşkil edilmişti: Yelizavetpol

[5] Guberniya bir idarî birimdir. İlk kez I. Petro tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Sovyet döneminde bu guberniya yönetim sistemi ilga edilse de Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Rusya Federasyonu tekrar guberniya sistemine geçmiştir.

Guberniyası Yelizavetpol, Kazah, Şusa, Zengezur, Nuha, Areş ve Cebrail vilayetlerinden; Bakü Guberniyası Bakü, Kuba, Şamahı, Gökçay, Cevat ve Lenkeran vilayetlerinden; Revan Guberniyası da Revan, Nahçıvan, Yeni Bayezid, Eçmiadzin, Aleksandropol (Gümrü), Sürmeli ve Şerur-Dereleyez vilayetlerinden oluşmaktaydı.[6] Burada Revan Guberniyası'ndaki durum Hıristiyanlaştırma faaliyetleri açısından farklı bir seyir izlediği için üzerinde ayrıca durulması gereken bir husustur.

Rusya'nın öteden beri Türkiye sınırında, stratejik bir bölgede, Ermeni devleti oluşturma projesi bilinmektedir. Bu açıdan bu guberniya topraklarına zaman zaman Rus nüfusun göçü sağlansa da Revan guberniyasındaki Hıristiyanlaştırma teşebbüslerinin esas merkezinde Ermenileştirme siyaseti yatmaktadır. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilme süreci ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Bu konuda özellikle son dönemlerde hem Türkiye'de hem de Azerbaycan'da ciddî akademik çalışmalar yapılmıştır. Ancak biz Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığın Berpa Cemiyeti'nin faaliyetlerini incelerken bu guberniyada kiliselerin, kilise okulları aracılığıyla Müslümanlar ve yoğun olmasa da Ermeniler arasında Ortodokslaştırma çalışmalarını yürütmüş olduğunu fark ettik. Revan guberniyasında Rus Kilisesi'nin faaliyetleri konusu spesifik nitelik taşıdığından özel olarak araştırılması gereken bir konudur. Ermeniler arasında yapılan Ortodoksluk faaliyetleriyle ilgili Ermeni tarihçilerin yapmış olduğu çalışmalar da vardır. Çalışmamızda ayrıntılı olmasa da Revan guberniyasının Müslümanların yoğun olarak yaşadığı vilayetlerinde açılan Ortodoks kiliseler ile kilise okulları, Rus nüfus ve yerleşim birimleri konusunda da bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Kilise-devlet ittifakının Müslüman Türk coğrafyalarında gerçekleştirdiği Hıristiyanlaştırma faaliyetleri sistemlilik ve süreklilik ilkesi doğrultusunda bir bütün olarak ele alınmalıdır. Asırlara yayılan bir devlet politikasının daha iyi anlaşılabilmesi için Çarlık Rusyası'nın işgal ettiği İdil-Yayık (Ural) bölgesinin aslî unsurları olan Müslüman Türk toplulukları (Tatar, Nogay, Başkurt.) üzerinde uygulamış olduğu zorakî Hıristiyanlaştırma politikalarını, farklı

[6] *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis, 1885, s. 278.

merhalelerden geçen kilise icraatlarını tezimizde ayrı bir bölüm olarak yazmayı uygun gördük. İdil-Yayık bölgesinin işgal edilmesi süreci tamamlandıktan sonra ise Rusya Hazar'a, Kafkasya'ya gözünü dikmeye başlamıştır. Sıra bundan sonra Güney Kafkasya'nın dağlı halklarına gelmiştir. İşgal sonrası bu dağlı halklar arasında da aynı politikaları sürdüren Rusya burada Hıristiyanlaştırma amacına ulaşmak için ünlü Osetin Komisyonu'nu kurmuştur. Aslında bu Müslüman halkların herbirine yönelik gerçekleştirilen asimilasyon ve Hıristiyanlaştırma çalışmaları ayrı birer tez konusudur. Hem Osetin Komisyonu hakkında Türkiye'de herhangi bir çalışmaya rastlamadığımızdan hem de sürecin devamının anlaşılması için bu komisyon ve faaliyetleri hakkında tezimizde ana hatlarıyla bilgiler vermeye çalıştık.

Yine çalışmamızın coğrafî sınırlarını teşkil eden Azerbaycan topraklarında Rusların görülme tarihleri, Rus milletinin Hıristiyanlıkla tanışması, müstemlekecilik politikalarında Ortodoks kilisesinin rolü ve misyonerlik referanslarıyla ilgili bilgiler de vermeye gayret ettik.

Rusların Azerbaycan coğrafyasında görülme tarihleri 10. asra kadar uzanmaktadır. Ancak Çarlık Rusyası'nın Petro döneminden başlayarak bölgeye yönelik işgal ve asimilasyon politikalarını hızlandırdığı söylenebilir. Özellikle sıcak denizlere inme hayali, İran'la ticaret, Osmanlı korkusu, Bakü'nün petrol rezervleri, Rusya'nın Azerbaycan'a ilgisinin artmasında esas neden olmuştur. Daha 1796 yılında Hazar'a çıkarma yapmaya hazırlanan Valeriyan Zubov[7] adına gönderilen şifreli özel belgede Azerbaycan'da Rus hakimiyetinin tesis edilmesi için Kür'ün Aras Nehri'yle birleştiği Cevat bölgesinde Ruslardan müteşekkil bir şehir kurulmasının öneminden bahsedilmiştir: *"Ekaterinoserd olarak adlandırılacak olan bu yeni Rus şehri için 2 bin Rus askerinin bu bölgeye yerleştirilmesi, onların Gürcü ve Ermeni kadınlarla evlendirilerek her türlü silah ve gereksinimlerinin karşılanması lazımdır."*[8]

---

[7] Valerian Aleksandroviç Zubov: 1796 yılında Rus ordusunun İran seferi sırasında ordunun başkomutanlığını yapmıştır. Zubov aynı zamanda II. Yekaterina'nın sevgilisi olarak da ünlenmiştir.

[8] "Zapiska Glavnoupravlyayuşego Zemleustroystvom I Zemledeliem O Poezdke v Muganskuyu Step V 1913 g", *Prilojenie k Vsepodanneyşemu Dokladu A. V, Krivoşenina,* SPB, 1913, s. 37.

Daha o dönemlerden itibaren tarihî Azerbaycan topraklarına Ruslar başta olmak üzere, Ermeni, Alman ve diğer Hıristiyan unsurların yerleştirilmesi fikri, Rus devlet çevrelerinde tartışılmaya başlanmıştır.

Bazı küçük ve yerel uygulamalar istisna Kafkasya'nın Hıristiyanlaştırılmasına birinci Rus-İran savaşının akabinde Virtemberg Evangelistlerinden oluşan Almanların buraya göç ettirilmesiyle başlanmış, 1818'de Odessa'ya oradan da Kafkasya'ya ilk Alman kolonistleri getirilmiştir.[9] Farklı Hıristiyan mezhebinden olsalar da Azerbaycan topraklarına kitlesel olarak yerleştirilen ilk Hıristiyan nüfus olmaları hasebiyle, Ortodoks Kilisesi ile ilişkileri ve Rusya'nın Hıristiyanlaştırma çalışmalarının daha iyi anlaşılması açısından Almanların Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi konusuna da çalışmamızda ana hatlarıyla değinmeye gayret ettik.

Yine Rusya'nın Azerbaycan'da uyguladığı göç ve iskân politikalarını, Ortodoks kilise faaliyetlerinin de merkezinde yer alan radikal Hıristiyan tarikatı mensuplarını ve Ortodoks Rusların Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilmelerini de tezimizde ayrı bir bölüm olarak ayrıntılarıyla ele aldık. Çünkü Rus kiliselerinin önemli bir bölümü onların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde açılmakta, özellikle Ortodoks Kilisesi bölgeye sürülmüş olan tarikat mensubu Rusların tekrar Ortodoksluğa kazandırılması için yoğun misyonerlik faaliyeti yürütmekteydi.

Tarihî Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ermeni gruplar ile diğer Ermeniler konusunda son dönemlerde oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Yalnız burada konunun birkaç önemli noktasına değinmemiz gerektiğini düşünüyoruz. Ermeni meselesi olarak adlandırılan bu projede devletin arkasındaki Rus aklı konusunda çarlık ve Sovyet döneminde objektif araştırmalar yapılamadı. Petro döneminden itibaren Rusya'nın planlı politikaları doğrultusunda bölgede Ermenilerin yönetiminde ikinci bir Hıristiyan devleti kurulmasının amaçlandığından yukarıda bahsetmiştik. Sovyetlerin ortaya çıkış sürecine kadar bu planın önemli bir kısmı tamamlanmış, yine tarihî Türk toprakları olan Revan Hanlığı'nın bünyesinde yeni bir Ermeni devleti yani Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.

---

[9] *Zakavkazskiy Kray. Zametki O Semeyniy i Obşestvennoy Jizni i Otnoşeniyah Narodov,Obitayişih Mejdu Çernım i Kaspiyskim Moryami,* Çast.1, Sankt-Petersburg, 1857, s. 45.